

ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ ΗΛΙΑΚΟΝ, ΑΣΤΕΡΙΣΚΟΣ, ΩΡΑΙΟΝ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ ΑΡΕΘΑΣ

Πρῶτος ὁ *Μοπίλαυκος*¹ ἐξέδωκεν ἐκ τοῦ περιλαλήτου διὰ τὰς εἰκόνας κώδικος Regius 1809 τῆς Ἑθνικῆς βιβλιοθήκης Παρισίων, τοῦ φέροντος νῦν τὸν ἀριθμὸν 510 καὶ γεγραμμένου τὸν ἑνατὸν αἰῶνα, ἐν ᾧ περιλαμβάνονται ἔργα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τὴν ἑρμηνεῖαν τῶν παλαιογραφικῶν σημείων ἅτινα καλοῦνται ἡλιακὸν σημεῖον, ἀστερίσκος, ὠραῖον, καὶ σημεῖου. Ἐἶτα δ' ἐξέδωκε τὰ τε σημεῖα ταῦτα καὶ τὴν ἑρμηνεῖαν αὐτῶν ὁ *Ρασιμι* ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικος XXI b. V. 1 τῆς ἐν Ταυρίνῃ Βιβλιοθήκης, γεγραμμένου μὲν τελευτῶντος τοῦ δεκάτου αἰῶνος, περιέχοντος δὲ ὁμοίως ἔργα τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Κατόπιν δὲ ταῦτά σημεῖα μετὰ τῆς αὐτῆς ἑρμηνείας ἐξεδόθησαν καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Σακκελίωνος² ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. ΔΓ' Πατριακοῦ κώδικος, καὶ τούτου περιλαμβάνοντος ἔργα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ γεγραμμένου τῷ 941 ἐν Ῥηγίῳ τῆς Καλαβρίας χειρὶ Νικολάου μοναχοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Δανιήλ. Προσέθηκε δ' ὁ Σακκελίων ἐν τῇ σημειώσει 2 τὰς ἀπὸ τοῦ Παρισιανοῦ κώδικος ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἑρμηνείας τῶν εἰρημῶν σημείων μικρὰς διαφορὰς τοῦ Πατριακοῦ.

Τὰ αὐτὰ δὲ σημεῖα μετὰ τῆς αὐτῆς ἑρμηνείας περιλαμβάνονται χρυσοῖς γράμμασιν ἐν φ. 3^α τοῦ Ἁγιορειτικοῦ κώδικος 31 τῆς εὐαγοῦς μονῆς Παντοκράτορος, γεγραμμένου τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἐπὶ περγαμηνῆς, καθ' ἃ οἱ τρεῖς προμνημογευθέν-

¹ Palaeographia graeca. Ἐν Περσίῳ. 1708 σ. 371 καὶ 373.

² Codices manuscriptorum Bibliothecae Regii Taurinensis Athenaei. Ἐν Ταυρίνῃ. 1749 Τόμ. Α' σ. 98.

³ Πατριακὴ βιβλιοθήκη. Ἀθήνησιν, ρων' σ. 19.

τες κώδικες, περιέχοντος δὲ καὶ τούτου ἔργα Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, καθ' ἃ καὶ ἐκείνοι!

Ἔνεκα δὲ τῶν μικρῶν ἄλλως διαφορῶν, ἃς παρέχουσιν οἱ εἰρημένοι τέσσαρες κώδικες, ἐκδίδω ἐνταῦθα καὶ πάλιν τὸ σημεῖωμα τοῦτο, ὡς βραβίον μὲν λαμβάνων τὸν Ἀγιορειτικὸν (Α), ἐν δὲ ταῖς κριτικαῖς ὑποσημειώσειςιν ἀναγράφει τὰς διαφορὰς τοῦ Παρισιακοῦ (Β), τοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (Θ) καὶ τοῦ Ταυρινεῖου (Τ). Παραλείπω δὲ μόνον αὐτὰ τὰ τῆς ἑρμηνείας προτασσόμενα τέσσαρα σημεῖα.

Τὸ ἡλιακὸν τοῦτο σημεῖον τέτακται ἐν οἷς χωρίοις περὶ θεολογίας ὁ Πατὴρ διαλέγεται διὰ τὸ ἡλίον δικαιοσύνης τὸν θεὸν ἐν ταῖς θείαις γραφαῖς ὀνομαζέσθαι.

Ὁ ἀστερισκὸς τέτακται ἐν οἷς χωρίοις ὁ Θεολόγος περὶ τῆς ἐν-
5 σάρκου οἰκονομίας τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διαλέγεται διὰ τὸν φανέντα τοῖς Μάγοις ἀστέρα.

Τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ ὠραῖον τέτακται ἐν οἷς χωρίοις ἢ φράσις κεκαλλώπισται ἢ τὸ νόημα ἐξήνθισται ἢ καὶ ἀμφότερα ὑπεραίρεται.

Τὸ σημεῖον τοῦτο τέτακται ἐν οἷς χωρίοις εὐρίσκειται ξένον τι ἢ
10 κατὰ δόγμα ἢ καθ' ἱστορίαν ἢ κατὰ φράσιν ὀφείλον σημειωθῆναι τῷ ἀγαγινώσκοντι.

Αἱ διαφοραὶ τῶν γραφῶν ἐν τοῖς τέσσαρσι κώδιξι, ἐν οἷς περιεσώθη ἡ ἑρμηνεία αὕτη τῶν τεσσάρων σημείων, — δὲν γινώσκω δ' ἐγὼ τοῦλάχιστον ἄλλους περιώσαντας αὐτὴν μετ' αὐ-

Ἰ Σπυρ. Η. Λάμπρου Κριτικὸς τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ἐρους ἑλληνικῶν κωδίκων. Ἐν Κωνσταντινῇ. 1895. Τόμ. Α' σ. 96.

1. Τὸ ἡλιακὸν ΑΘΤ: Ἡλιακὸν Β τοῦτο ΑΘΤ: τοῦτο το Β περὶ ΑΘΤ: περὶ τῆς Β * 2. τὸ ΑΘΠ: τὸν Τ δικαιοσύνης ΑΤ: τῆς δικαιοσύνης ΘΠ τὸν θεόν ΑΤ: λαίπα: ΘΠ 3. γραφαῖς ΑΤ: γραφαῖς τὸν θεόν ΘΠ 4. ἀστερισκός ΑΤ: ἀστερισκός αὐτός ΘΠ 4-5. ἐνσάρκον ΑΘΠ: ἐν σάρκον Τ 6. ἀστέρα Α: θεῖον ἀστέρα ΘΠΤ 7. Τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ ὠραῖον τέτακται Α: ὠραῖον τὸ σημεῖον τοῦτο τέτακται Β: Τὸ σημεῖον τοῦτο τέτακται τὸ ὠραῖον Θ: Τὸ σημεῖον τὸ ὠραῖον τέτακται Τ ἐν οἷς χωρίοις Α: ἐν τοῖς χωρίοις ἐν οἷς ΘΠΤ 8. ἢ τὸ ΑΘΠ: ἢ τὸ Τ ἐξήνθισται ΑΘΠ: ἐξήνθισται Τ 9. ἐν οἷς χωρίοις ΑΠ: ἐν τοῖς χωρίοις ἐν οἷς ΘΤ 10. ἢ κατὰ φράσιν Α: ἢ κατὰ φράσιν ἢ κατὰ τι τοιοῦτον ΘΤ: λαίπα: Β

τῶν — ἔχουσι οὕτως, ὡς δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης ἐν ταῖς ὑποσελιδίσις σημειώσεσιν, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν αὐτοὺς ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν τοῦ ἐρμηνευτικοῦ κειμένου εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ἀρχέτυπον. Ἄξια δὲ προσοχῆς εἶνε καὶ ἡ διαφορὰ τοῦ ἀστερίσκου ἐν τῷ Πατριακῷ ✕ καὶ ἐν τῷ Ταυριναίῳ ✕. Ἄξιον δ' ἰδίας σημειώσεως εἶνε παρὰ ταύτην τὴν διαφορὰν τὸ ὅτι οἱ τέσσαρες κώδικες, ἐν οἷς περιεσώθησαν τὰ σημεῖα ταῦτα μετὰ τῆς ἐρμηνείας αὐτῶν, περιέχουσι ἅπαντες ἔργα τοῦ Γρηγορίου. Χάριν λοιπὸν εἰδικῆς χρήσεως ἐν ταῖς συγγραφαῖς τοῦ Θεολόγου ὠρίσθησαν τὰ κριτικὰ ταῦτα σημεῖα, ὡς ἄλλως ἐξάγεται ἐκ τῆς ῥητῆς μναίας ἐν οἷς χωρίοις ὁ Θεολόγος ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ ἀστερίσκου. Καὶ τὰ μὲν σημεῖα τὰ δηλοῦντα τὸ ὠραῖον καὶ τὸ σημεῖον, ἅτινα οὐκ ἄνευ παραλλαγῶν διετηρήθησαν καὶ κατὰ μεταγενεστέρους χρόνους ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραφῇ, δὲν γινώσκομεν, διότι δὲν ἐξητάσθη μέχρι τοῦδε ἡ ἱστορία αὐτῶν, ἂν καὶ κατὰ πόσον τότε πρῶτον ἐπενοήθησαν ἢ ἂν παρελήφθησαν ἐκ χρόνων ἀρχαιοτέρων, ἀλλ' εἶνε πιθανωτέρα ἡ πρὸς τοῦτον τὸν εἰδικὸν σκοπὸν δημιουργία αὐτῶν. Τοῦτ' αὐτὸ δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τοῦ ἡλιακοῦ σημεῖου, ὅπερ, ἐλάχιστα παρηλλαγμένον, διετηρήθη καὶ κατόπιν πρὸς δῆλωσιν τῆς λέξεως ἡλιος ἢ τῶν ἡλίου κύκλων. Κατὰ ταῦτα μόνον περὶ τοῦ ἀστερίσκου δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι παρελήφθη ὠρισμένως ἐξ ἀρχαιοτέρας χρήσεως, διότι πράγματι εὐρίσκομεν αὐτὸν ἀπαράλλακτον πρὸς τὸ ἐν τῷ Πατριακῷ κώδικι σχῆμα ἤδη ἐν τοῖς ἀρισταρχείοις σημείοις, οἷον βλέπομεν αὐτὸν ἐν τῷ Anecdorum Romanum¹ καὶ τῷ Anecdorum Parisinum de notis τῷ ἀνακαλυφθέντι μὲν ὑπὸ τοῦ Mommsen, ἐκδοθέντι δὲ ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Bergk². Μόνον δὲ νέα εἶνε ἡ σημασία τοῦ ὁμοιο-

¹ Ἐκδ. Fr. Ossen ἐν Giessen. 1859 σ. 8. Πρὸς Gardthausen Griechische Palaeographie. Ἐκδ. β'. Ἐν Λειψίᾳ. 1913. Τόμ. Β' σ. 411.

² Ἐν τῇ Zeitschrift für Alterthumswissenschaft, 1845 σ. 81. Πρὸς Gardthausen ἐνδ' ἀν. σ. 412.

σχήμου τούτου τῷ ἀρισταρχεῖ ἀστερίσκου, διότι εὗτος μὲν ἐτίθετο πρὸς δῆλωσιν ὡς καλῶς εἰρημέτων τῶν ἐπῶν ἢ ἄλλως πρὸς τὴν συμφωνίαν τῶν δογμάτων¹, ἐν δὲ τοῖς κώδιξι Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐγένετο χρῆσις τοῦ ἀστερίσκου ἐν οἷς χωρίοις εὗτος διαλέγεται περὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Σωτῆρος οὐκ ἄνευ πατριωδούς συσχετισμοῦ τῶν λέξεων ἀστερίσκος καὶ ἀστήρ (τῶν Μάγων).

Ἄλλὰ τίς ὁ πρῶτος ἐν τοῖς κώδιξι ὁμιλιῶν τοῦ Γρηγορίου ποιησάμενος χρῆσιν τῶν τεσσάρων ἐκείνων σημείων; Ταῦτα δὲν ἐμφαίνουσι ἐρμηνείαν χωρίων καθ' ἕκαστα, οἷα ἡ συνήθως ὑπὸ σχολιαστῶν γινομένη, ἀλλ' ἀναφέρονται ἀπλῶς εἰς καθολικά τινα καὶ κεφαλαιώδη παρατηρήματα, θεολογικά, λεκτικά, ἱστορικά καὶ καλλολογικά. Δι' αὐτῶν ἐφελκίζεται ἡ προσοχὴ τοῦ ἀνάγνωστου εἰς ὠρισμένας τάξεις ἀξίων σημειώσεως χωρίων κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Γρηγορίου. Κατὰ ταῦτα, τὰ σημεῖα ἐκεῖνα δὲν χρησιμεύουσι ὡς παραπεμπτικά ἐιδικῶν σχολίων, καὶ δὲν εἶνε πιθανὸν νὰ θεωρηθῶσι προελθόντα ἐκ τινος τῶν ἰδίως σχολιασάντων τὰ ἔργα τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἀπὸ τοῦ ἀρχαιοτάτου αὐτῶν, τοῦ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα ζήσαντος Νόννου, μέχρι τῶν σχολιαστῶν τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, ὅτε ἐμφανίζονται τὸ πρῶτον ἐν τῷ Παρισιακῷ κώδιξι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος σημεῖα². Πρέπει λοιπὸν νὰ ποδώσωμεν τὴν γένεσιν αὐτῶν εἰς ἄνδρα μελετηρὸν μὲν καὶ εἰθισμένον εἰς τὸ σχολιάζειν ἀρχαιοτέρους συγγραφεῖς, ἔχοντα δὲ τὴν ἔξιν τῆς χρήσεως παραπεμπτικῶν σημείων, μελετήσαντα δὲ καὶ τὸν Γρηγόριον καθολικῶς, ἀλλὰ μὴ ἐπιληφθέντα ἐιδικῆς αὐτοῦ σχολιάσεως. Τοιοῦτος δὲ μοι φαίνεται ὁ πρωτόθρονος Καισαρείας Ἀρέθας, οὗ καὶ ὁ χρόνος συμπίπτει πρὸς τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τῶν

¹ *Gardthausen* ἐνθ' ἀν. σ. 411.

² Ἴδε περὶ τῶν σχολιαστῶν τοῦ Γρηγορίου *Ehrhard* ἐν τῇ τοῦ *Krumpholcher* *Geschichte der byzantinischen Litteratur* σ. 187. ἄλλ. μεταφρ. Γ'. Σωτηριάδου *Ῥόμ. Α'* σ. 270 κ. ε.

ἐνταῦθα ἐξετασθέντων οἰμείων καὶ ὁ φιλολογικὸς βίος παρουσιάζει αὐτὸν ἔχοντα τὰ προσόντα, περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνωτέρω καὶ μὴ ἐπιληφθέντα μὲν εἰδικοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν συγγραφῶν τοῦ Γρηγορίου, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἐπιμελῶς ἐνδιατρίψαντα περὶ τὴν μελέτην αὐτοῦ¹. Πρὸς βεβαίωσιν δὲ τῆς ἐμῆς εἰκασίας ἄξιον λόγου εἶνε νὰ μελετηθῇ κατὰ πόσον ὁ Παρισιακὸς κώδιξ 510 δύναται νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τοῦ Ἀρέθα.

¹ Περὶ τῶν εἰς Γρηγόριον τὸν Θεολόγον ἀναφερομένων μελετῶν τοῦ Ἀρέθα πρὸς. Σωκρ. Κουγέαν (Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ σ. 12 σημ. 1 καὶ σ. 78).